

Олеся ОТРАДНОВА

доцент кафедри цивільного права
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, доцент
ootradnova@yandex.ru

УДК 347.44

КОМПЕНСАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Питання компенсації моральної шкоди посідають почесне місце серед проблемних питань цивілістичної доктрини. Упродовж багатьох років учені дискутують про поняття моральної шкоди, підстав та умов її компенсації, визначення розміру компенсації, встановлення нижньої та/або верхньої межі суми такої компенсації. Нині існує проблема, яка не дає можливості визнати вітчизняну судову практику «зразковою» у присудженні компенсації в разі заподіяння моральної шкоди, – це компенсація моральної шкоди, заподіяної порушенням (невиконанням або неналежним виконанням) цивільно-правових договорів.

Зазначене питання у різні часи досліджували такі науковці, як М.К. Галянтч, С.Д. Гринько, А.Б. Гриняк, О.М. Ерделевський, М. Картузов, Т.С. Ківалова, В.О. Кучер, В.П. Паліюк, В.Д. Примак, Р.О. Стефанчук, С.О. Харитонов, С.І. Шимон та інші. Але і дотепер існують дві протилежні позиції щодо умов компенсації моральної шкоди, заподіяної договором.

Перша позиція полягає у допущенні компенсації моральної шкоди, заподіяної порушенням цивільно-правового договору, у будь-якому випадку її наявності та доведення, таку точку зору здебільшого підтримують представники науки цивільного права. Так, Р.О. Стефанчук у монографії «Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система,

особливості здійснення та захисту)» зазначає, що компенсація моральної шкоди повинна відбуватися у будь-якому випадку, коли буде доведена її наявність [1, 222]. С.І. Шимон, із якою погоджується А.Б. Гриняк [2, 43], вказує, що право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства [3, 54]. Така думка вчених обґрунтовується загальним характером статей 16 та 23 Цивільного кодексу України (ЦК України). У ст. 16 компенсація моральної шкоди визначається серед загальних способів захисту цивільних прав, а в ст. 23 передбачено право будь-якої особи на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. При цьому право на компенсацію моральної шкоди не пов'язується з наявністю якихось спеціальних приписів у законодавстві або в тексті договору.

Деякі фахівці підтримують протилежну позицію, яку відстоюють і в судовій практиці. Зокрема, В.О. Кучер зазначає: «... відшкодування моральної (немайнової) шкоди в договірних правовідносинах може здійснюватися виключно у випадках, що прямо передбачені законом, а також, якщо умови про відшкодування прописані в укладеному договорі» [4]. В.Д. Примак визнає слушним встановлення для сторін зобов'язання своєрідного «вольового бар'єра», узгоджене

подолання якого розглядається як обов'язкова передумова для виникнення правової можливості вимагати компенсацію немайнових втрат, спричинених порушенням зобов'язальних відносин [5].

Аналіз судової практики свідчить про те, що у переважній більшості випадків суди відмовляють у задоволенні позову про компенсацію моральної шкоди, якщо виявляють, що між сторонами існували договірні відносини, та не знаходять ані в тексті договору, ані в законі, що регулює вказані відносини, згадки про можливість такої компенсації. Ця позиція обґрунтовується посиланням на ст. 611 ЦК України, відповідно до якої у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема відшкодування збитків та моральної шкоди. Також при прийнятті рішень суди керуються п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 з наступними змінами «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», згідно з яким спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються: коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції України або впливає з її положень; у випадках, передбачених статтями 7, 440-1 ЦК України та іншими законодавчими актами, які встановлюють відповідальність за заподіяння моральної шкоди (наприклад, ст. 49 Закону України «Про інформацію», ст. 44 Закону України «Про авторське право і суміжні права»); при порушенні зобов'язань, які підпадають під дію Закону України «Про захист прав споживачів» чи інших законів, що регулюють такі зобов'язання і передбачають відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

На сьогодні у судовій практиці склалася думка (підтримується і на теоретичному рівні), відповідно до якої моральна шкода, заподіяна порушенням цивільно-правового договору, підлягає компенсації виключно у випадках, якщо така можливість передбачена сторонами у договорі або впливає із положень спеціального закону. Так, наприклад, у ст. 4 Закону України «Про захист

прав споживачів» вказано про відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону. Отже, споживач вправі вимагати компенсацію заподіяної йому моральної шкоди, але тільки у випадках заподіяння її внаслідок дефекту в продукції. Якщо моральна шкода є наслідком інших протиправних дій продавця, вона не підлягатиме відшкодуванню.

На наш погляд, така практика несправедлива, адже позбавляє особу змоги захистити своє порушене право шляхом компенсації заподіяної їй моральної шкоди. А в деяких випадках це єдиний можливий спосіб захисту.

У судовому реєстрі містяться рішення по справах про повернення або несвоєчасне повернення депозитів, несвоєчасне повернення суми позики, невиклату або несвоєчасну виплату страхового відшкодування за договором страхування, порушення прав споживачів тощо. У всіх цих випадках позивачі зазнавали емоційних переживань та страждань, пов'язаних із порушенням контрагентом умов договору, але не змогли домогтися компенсації моральної шкоди, адже така можливість не була передбачена ані договором, ані окремим законом.

На нашу думку, моральна шкода підлягає компенсації у разі її наявності (заподіяння) незалежно від того, якими протиправними діяннями іншої особи вона заподіяна: порушенням абсолютних чи відносних (зобов'язальних) прав потерпілого. Обґрунтування зазначеної позиції розпочнемо із тлумачення норм чинного законодавства.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди передбачено у ст. 16 Цивільного кодексу України як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. У ч. 1 ст. 23 ЦК України визначено, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Розташування ст. 16 та ст. 23 у Загальній частині Цивільного кодексу України передбачає можливість їх застосування до всіх цивільних правовідносин. Отже, відшкодування моральної (немайнової) шкоди є універсальним способом захисту будь-яких цивільних прав.

У ст. 611 ЦК України відшкодування моральної шкоди визнано правовим наслідком порушення зобов'язання. Розміщення ст. 611 у Загальній частині зобов'язального права дає змогу застосовувати її в разі порушення будь-яких цивільно-правових зобов'язань: як договірних, так і позадоговірних. Про компенсацію моральної шкоди йдеться в одній частині із відшкодуванням збитків (п. 4 ч. 1 ст. 611). При цьому у доктрині договірного права відшкодування збитків, заподіяних порушенням договору, розглядається як універсальна форма відповідальності, яка може бути застосована незалежно від того, чи передбачена така можливість у договорі. Так, у навчальному посібнику «Договірне право України. Загальна частина» зазначено, що в ЦК України закріплено як загальне правило відшкодування збитків, заподіяних порушенням зобов'язання, у повному розмірі, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо нормами, які регулюють той чи інший вид договірного зобов'язання, встановлено, що за порушення договору відшкодовуються збитки, то таке відшкодування має здійснюватися в повному розмірі, коли інше не встановлено договором. Якщо нормами ЦК України чи іншого закону, які регулюють той чи інший вид договірного зобов'язання, взагалі не передбачено за його порушення відшкодування збитків, необхідно керуватися загальними положеннями зобов'язального права, які закріплюють принцип відшкодування збитків у повному обсязі [6, 712].

Зазначена позиція щодо відшкодування збитків є ustalеною як у доктрині, так і в судовій практиці. Вимагати відшкодування збитків можна у будь-якому випадку їх заподіяння, незалежно від того, чи передбачено таку можливість у договорі або законі, що регулює конкретний вид відносин. Але наявність збитків, завдання їх порушенням умов договору та інші умови договірної відповідальності мають бути доведені позивачем.

На наше переконання, подібний підхід має застосовуватися і в разі пред'явлення позивачем вимог про компенсацію моральної шкоди, заподіяної порушенням цивільно-правового договору. Позивач не повинен доводити наявності умови договору

або норми закону, що передбачають можливість компенсації моральної шкоди. Водночас обов'язковому доведенню з боку позивача підлягають зазначені нижче обставини.

Факт порушення договірного зобов'язання контрагентом. Відповідно до ст. 610 ЦК України порушення зобов'язання є двох видів. По-перше, це – невиконання зобов'язання (якщо його сторони взагалі не виконують дії, що становлять зміст зобов'язання, тобто не передають річ, не виконують роботи, не надають послуги, не сплачують гроші тощо або продовжують виконувати дії, від яких вони відповідно до зобов'язання мають утримуватися). Наприклад, боржник відмовляється сплатити вартість речі кредиторі або використовує річ, передану кредитором в оренду, не за її призначенням тощо. По-друге, порушенням зобов'язання є його неналежне виконання, що закріплено у ст. 610 ЦК України як порушення умов, визначених змістом зобов'язання. Поняття належного виконання зобов'язання наведено у ст. 526 ЦК України. Так, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. У разі невідповідності виконання зобов'язання критеріям належності можна говорити про неналежне виконання, а отже, порушення зобов'язання.

Наявність у позивача (потерпілого) моральної шкоди. У чинному законодавстві не міститься чіткого визначення поняття «моральна шкода». Згідно зі ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Пропонуємо визначати моральну шкоду як негативні наслідки для внутрішньої, психічної сфери людини, її відчуттів, самопочуття, ментального здоров'я, що полягають у відсутності емоційного благополуччя та/або наявності психічного розладу. Саме наявність таких негативних наслідків має довести потерпілий. Водночас при розгляді договірних спорів не можна презюмувати наявність моральної шкоди, адже це може призвести до численних зловживань, коли будь-яке, навіть найдрібніше, порушення договірної умови буде підставою для пред'явлення вимог про компенсацію моральної шкоди.

Крім того, доведення факту відсутності емоційного благополуччя та/або наявності психічного розладу не повинно означати тільки твердження про таку наявність. Позивачеві недостатньо заявити у позовній заяві, що він пережив або переживає моральні страждання. Цей факт має бути доведений усіма допустимими засобами доказування (показаннями свідків, довідками із медичних закладів, іншими письмовими доказами тощо).

Причинний зв'язок між порушенням договору та моральною шкодою потерпілого. Говорячи про причинний зв'язок, необхідно наголосити, що поняття причинності є не юридичною категорією, воно не має легального визначення і законодавець не часто його застосовує. У тлумачному словнику Д.М. Ушакова причину визначено як явище, обставину, яка слугує підставою для чогось або обумовлює появу іншого явища [7]. Причинно-наслідковий зв'язок між порушенням контрагентом умов договору та заподіянням потерпілому моральної шкоди полягає в тому, що моральна шкода (відсутність емоційного благополуччя та/або наявність психічного розладу) є наслідком саме невиконання або неналежного виконання договору, а не якихось інших обставин.

Вина сторони, яка порушила договір, за загальними положеннями цивільного права презюмується, отже, позивач не повинен її доводити. Разом із тим відповідач вправі спростувати зазначену презумпцію та довести той факт, що порушення ним умов договору сталося внаслідок випадкових обставин або обставин непереборної сили.

Крім того, позивач має обґрунтувати розмір компенсації моральної шкоди, яку він хоче отримати. У цивілістичній доктрині немає єдиного підходу до методики розрахунку розміру компенсації моральної шкоди. Кожна така справа є індивідуальною. В кожному випадку суд має враховувати у сукупності всі обставини заподіяння моральної шкоди та особливості особи потерпілого. Так, повинні братися до уваги характер порушення договору, наявність негативних наслідків порушення договору, швидкість усунення заподіяних порушенням договору негативних наслідків, вік, стать, сфера діяльності потерпілого, вплив негативних наслідків порушення договору на його діяльність (неможливість реалізації звичного способу життя, невиконання обов'язків перед третіми особами тощо), строк, який минув між фактами порушення договору та пред'явлення вимог про компенсацію моральної шкоди.

Щодо аргументації постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 з наступними змінами «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» (постанова) слід зазначити, що вказана постанова приймалася за часів дії ЦК УРСР 1963 року, в якому тільки за два роки до її прийняття з'явилися тези про можливість компенсації моральної шкоди. При цьому компенсація моральної шкоди передбачалася у ст. 440-1 ЦК УРСР 1963 року, яка належала до цивільно-правових деліктів (зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння позадоговірної шкоди). Компенсація моральної шкоди на той час не визнавалася універсальним способом захисту будь-яких цивільних прав. Отже, на час прийняття зазначена постанова повністю відображала позицію законодавця. Однак на сьогодні така позиція виявляється дещо звуженою і такою, що не відповідає розумінню компенсації моральної шкоди, представленою в чинному ЦК України.

Підхід щодо можливості компенсації моральної шкоди в разі порушення цивільно-правового договору існує і в міжнародній практиці захисту прав учасників договірних відносин. Так, у ст. 7.4.2 Принципів міжнародних комерційних договорів

УНІДРУА 2010 [8] визначено, що шкода, яка компенсується (у разі невиконання договору – *О.О.*), може бути нематеріальною та включати, наприклад, шкоду здоров'ю або моральну шкоду. Можливість стягнення «неекономічної шкоди», що включає фізичні та моральні страждання і погіршення якості життя в разі невиконання або нена належного виконання договору, передбачено також у п. III.-3:701: Право на відшкодування збитків Модельних правил європейсько-го приватного права (DCFR).

Європейський суд з прав людини не виробив єдиної практики з питань компенсації моральної шкоди. Залежно від обставин справи він може прийняти рішення про компенсацію моральної шкоди повністю чи частково або про те, що саме визнання факту правопорушення вже є належною сатисфакцією.

Компенсація моральної шкоди присуджується в разі доведення факту заподіяння моральної шкоди внаслідок порушення, виявленого Європейським судом з прав людини. Між вимогами порушення, наявність якого доводиться заявником, та заподіянням моральної шкоди має прослідковуватися пряий та явний причинний зв'язок. Законодавчого закріплення конкретного права на компенсацію моральної шкоди у законодавчих актах не вимагається.

Водночас у практиці Європейського суду з прав людини спостерігається тенденція щодо присудження компенсації моральної шкоди навіть у тому випадку, коли вимоги щодо такої компенсації не підтверджені документами. Прикладом цього є рішення від 27 липня 2004 року у справі «Ромашов проти України». Заявник не надав жодного документа на підтвердження своїх вимог і

не конкретизував їх. Суд взяв до уваги той факт, що в результаті виявлених порушень заявник отримав моральну шкоду, яка не може бути компенсована лише шляхом констатації судом факту порушення. Об'єктивно оцінюючи ситуацію, як того вимагає ст. 41 Конвенції, суд присудив заявнику компенсацію моральної шкоди у розмірі 3 тисяч євро.

Присуджуючи компенсацію моральної шкоди, Європейський суд з прав людини здійснює оцінку наявності у заявника моральних страждань на засадах справедливості (рішення від 10 лютого 2011 року у справі «Дубецька та інші проти України»).

Велике значення для аналізу можливості компенсації моральної шкоди, завданої порушенням договору, має висновок Європейського суду з прав людини у справі від 22 лютого 2005 року «Новоселецький проти України». У п. 76 цього рішення Європейський суд з прав людини був «... особливо здивований тим, що у своєму рішенні від 6 січня 1999 року Мелітопольський міський суд відхилив позов про відшкодування шкоди, завданої заявнику, посилаючись на те, що «... відшкодування моральної шкоди задоволенню не підлягає, оскільки воно не передбачено національним законодавством».

Таким чином, у разі доведення позивачем усіх перерахованих вище фактів та відсутності спростування вини відповідача моральна шкода, заподіяна порушенням цивільно-правового договору, має бути компенсована незалежно від того, чи є така умова у порушеному договорі або чи передбачено законом можливість компенсації. При цьому компенсація моральної шкоди у такому випадку має розглядатися саме як міра договірної відповідальності, адже моральна шкода заподіюється порушенням договору.

Список використаних джерел:

1. *Стефанчук Р.О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): моногр. / Р.О. Стефанчук. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – 626 с.
2. *Гриняк А.Б.* Відшкодування моральної шкоди за невиконання чи нена належне виконання договірних зобов'язань / А.Б. Гриняк // *Юридична Україна*. – 2013. – № 9. – С. 41–46.
3. *Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – [2-ге вид.]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т. 1. – 831 с.*
4. *Кучер В.О.* Особливості відшкодування моральної шкоди у договірних зобов'язаннях / В.О. Кучер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legallactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=348%3A091012-01&catid=49%3A3-1012&Itemid=61&lang=ru

5. *Примак В.Д.* Відшкодування моральної шкоди у контексті реалізації принципу свободи договору / В.Д. Примак // *Юридична Україна*. – 2009. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-prensa.com/article-590.html>
6. *Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / за ред. О.В. Дзери*. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/978458>
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/translations/blackletter2010-russian.pdf>

Олеся ОТРАДНОВА

КОМПЕНСАЦІЯ МОРальної ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

У статті проаналізовано можливість компенсації моральної шкоди в разі невиконання або неналежного виконання цивільно-правового договору. Зроблено висновок про помилкову позицію судової практики щодо обов'язковості такої умови компенсації моральної шкоди, як передбачення цього права у договорі або спеціальному законі.

Ключові слова: договір; порушення договору; моральна шкода; умови компенсації.

Олеся ОТРАДНОВА

КОМПЕНСАЦИЯ МОРальноГО УЩЕРБА, ПРИЧИНЕННОГО НАРУШЕНИЕМ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРА

В статье проанализирована возможность компенсации морального ущерба в случае неисполнения или ненадлежащего исполнения гражданско-правового договора. Сделан вывод об ошибочной позиции судебной практики относительно обязательности такого условия компенсации морального ущерба, как предусмотрение данного права в договоре или специальном законе.

Ключевые слова: договор; нарушение договора; моральный ущерб; условия компенсации.

Olesya OTRADNOVA

REIMBURSEMENT OF MORAL DAMAGE SUSTAINED AS A RESULT OF A CIVIL-LAW CONTRACT BREACH

A possibility of moral harm compensation in the case of civil contract non-performance or inadequate performance is analyzed in the article. The author makes a conclusion that judiciary practice, which requires including conditions of moral harm compensation into the contract or special legal act, is erroneous.

Keywords: contract; breach of contract; moral harm; conditions of compensation.

